

Mul kogu küla sugulasi täis

Sugulussõnadest ja nende päritolust

Huno Rätsep

Tartu ülikooli emeritprofessor

„Kas sa oma küdi ja nadu oled näinud?”

„Kuidas su käli elab?”

„Kas sul on näälusid?”

Kui teie käest peaks nõnda päritama, siis jäävad mitmed teist vastuse võlgu, sest pole selge, kellest või millest räägitakse. Ent vastamisega pole arvatavasti raskusi, kui küsimused kõlavad selliselt: „Kas sa oma mehevenda ja meheõde oled näinud?”

„Kuidas su naiseõde elab?”

„Kas sul on naisevendi?”

Esimestes küsimustes kasutatud sõnad *küdi*, *nadu*, *käli*, *nääl* on olnud kirjakeele sõnaraamatuis peaaegu sajandi, kuid neid pruugitakse kirjasõnas aruharva ja igapäevakeelde pole nad juurdunud, olgugi et kõlavad kenasti, on lühikesed ja häälikuliselt sobilikud. Teises küsimuste reas asendavad neid sünonüümid, tähenduse poolest läbipaistvad liitsõnad, mis on kindla korra kohaselt moodustatud üldtuntud liitsõnade *mees*, *naine*, *vend*, *õde* abil.

Keelekorraldajad on juba Johannes Aavikust alates kinnitanud, et võimaluse korral tuleks liitsõna eelistada liitsõnale või sõnaühendile. See tees on õige vaid siis, kui liitsõna leiab kasutust küllalt sageli, nii et tähendus mälus püsib selgena ega tuhmu, sest liitsõnad pole tähenduselt läbipaistvad, heal juhul võivad nad olla teiste sõnadega kõlaliselt sarnased, mis võib tähendusest arusaamist hoopis häirida.

Sugulussõnad *küdi*, *nadu*, *käli*, *nääl* on olnud harva kasutusel. Neil pole mingit kõlalist lähedust teiste sõnadega. Nendega ei moodustata liitsõnu. Tõsi, erandiks on *kälimees* 'naise õe mees', mida tuntakse rohkem kui teda moodustada aitavat sõna *käli*. Murdeline *näälmees* pole kirjakeelde jõudnud, sest ta tähendab naisevenda nagu *näälgi*.

Kui kohatakse tundmatut sõna, siis kiputakse arvama, et selle on mõni kirjamees oma kodukandi keelepruugist kirjakeelde tarinud.

Enamasti ongi nõnda. Kuid meie sõnaneliku puhul on lugu teisiti, sest murdesõnastiku andmeil tuntakse enamikku neist kõigis murretes üle Eesti, ainult *näälu* levila on kitsam, piirdudes kirderanniku-, ida- ja Mulgi murdega. See seik peaks õigustama nende kirjakeelde toomist.

Trükipildis on nad juba 17. sajandi sõnaraamatuis: Stahl (1637) *kellimees* 'schwager, die zwo schwester haben'; Göseken (1660) *küddi* 'Mans Bruder', *naddo* 'Mans Schwester', *nähl* 'des Weibes Bruder'; Vestring (18. saj algus) *Källi* 'Mans Brudern Weibes'.

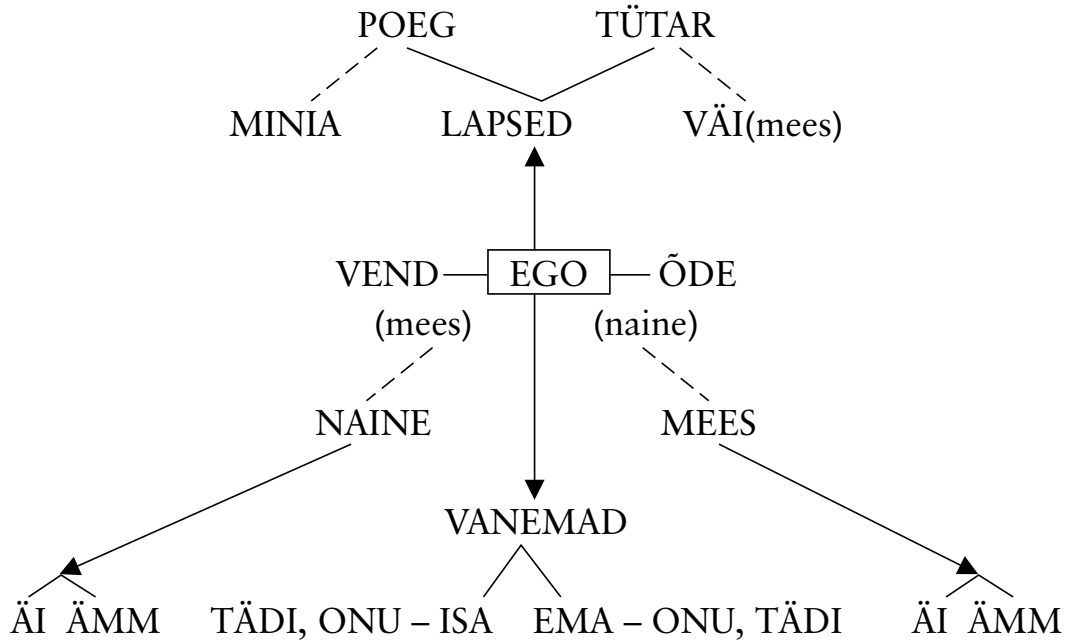
Vanemaist sõnaraamatuid ja murdekirjapanekuist jõudsid need sõnad Wiedemanni sõnaraamatusse. Kui 20. sajandi teisel kümnendil hakati kirjakeele sõnavara fikseerima ja täiendama, siis toetuti Wiedemanni sõnaraamatu andmeile. Nii jõudsid need sõnad 1918. aastal „Eesti õigekirjutuse sõnaraamatusse” ning aasta hiljem Johannes Aaviku uute ja vähem tuntud sõnade sõnastikku.

Nende sõnade juurdumatuse põhjus seisneb nende harvas kasutamises. Mõisteid 'mehevend', 'meheõde', 'naisevend', 'naiseõde' läks iga päev vaja siis, kui elati maal külades suurte peredena ja sugulased olid sageli kas samas peres koos või elasid naabruses. Linnastumine pillutas pered laiali, suhtlemine küdide ja nadudega muutus napimaks. Aja kuludes sõnad unustati ega pärandunud järgnevale põlvkonnale. Vajaduse korral kasutati liitsõnu.

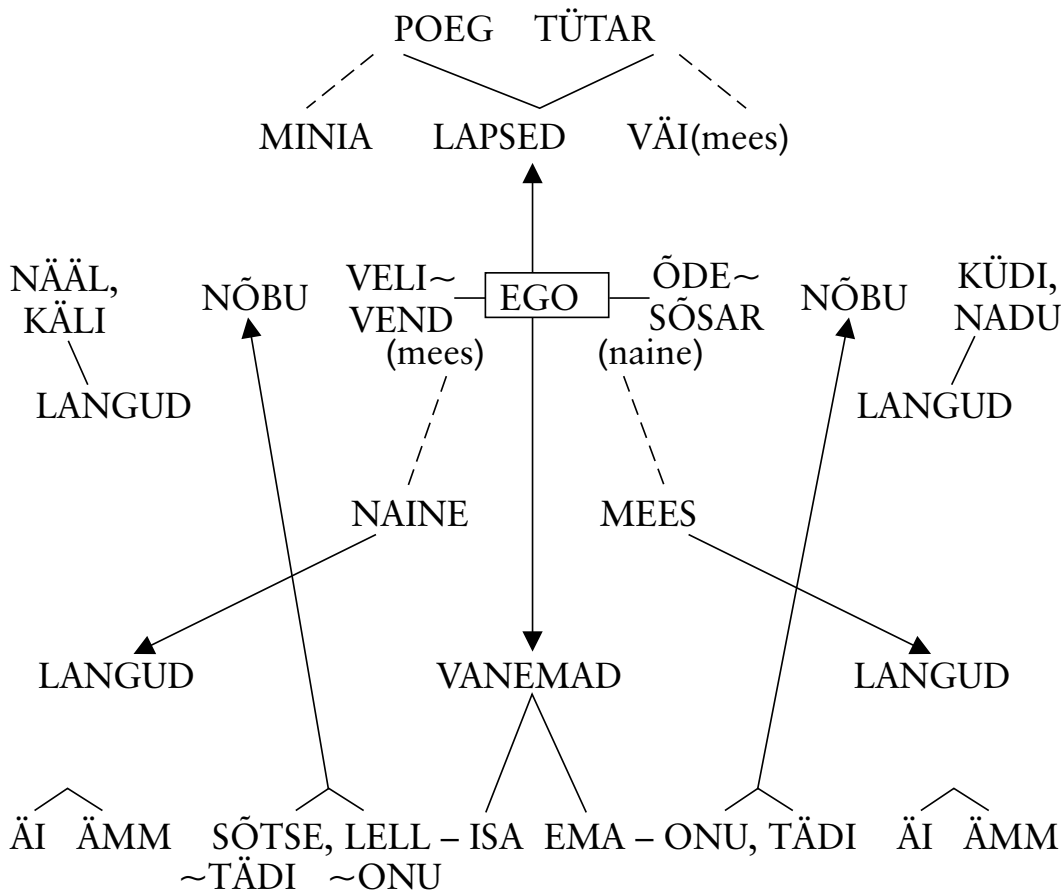
Sellele protsessile aitas kaasa sugulussõnade omapära. Kui koera nimetame ikka *koeraks*, olgu ta minu, minu naise või laste oma, siis näiteks Agnes on minule *käli*, minu naisele *õde* ja minu lastele *tädi*. Ühest ja samast inimesest kõneldes tuleb meil kasutada erinevaid sugulussõnu. Niisugune relatiivne sõnakasutus muudab sugulussõnade esinemissageduse veelgi harvemaks ja soodustab liitsõnade ning sõnaühendite tarvitamist.

Sugulussõnad on väheseid sõnaperesid keeles, mis moodustavad ulatusliku korrapärase astmelise süsteemi.

Kui piirdume üksnes liitsõnadega, siis meie argikeele sugulussõnad võib paigutada järgmisse skeemi. *Ego* tähistab seda, kellest sugulusvahekord lähtub.

Kui paigutame ÕS-is leiduvad lihtsugulussõnad samasugusesse skeemi, siis on pilt mõnevõrra teistsugune, see peegeldab kirjakeeles võimalikku süsteemi.

Kui võrrelda argikeele ja kirjakeele sugulussõnade skeeme, siis on ilmne, et kirjakeele süsteem on raskepärasem. Selles leiame sünonüüme *veli~vend, õde~sõsar, lell~onu, sõtse~tädi* ja ka mitmetähenduslikkust (*onu, tädi*). *Langud* tähendab ÕS-i järgi nii abielu kaudu sugulasi kui ka kitsamalt mehe ja naise vanemaid.

Keerulisuse põhjus on selles, et kirjakeelde püüti hõlmata lõuna-eesti murrete sugulussüsteemile omaseid sõnu *veli, sõsar, lell, sõtse*, aga ka üldse murdeliseks jääma kippuvaid sõnu *nõbu, langud, küdi, nadu, nääl, käli*.

Tuleb silmas pidada, et argikeele süsteem on loomulik, naturaalne, kõnetegevuses kujunenud ja käibiv. Kirjakeele süsteem on keelekorraldajate töö tulemus ja selle täielik rakendamine pole kohustuslik, vaid võimalik.

Keskset lihtsõnalist süsteemi laiendavad piiramatult liitsõnad ja sõnaühendid. Nende moodustamine on kaunis korrapärane, osisteks enamasti eespool esitatud lihtsõnad, lisaks adjektiivid *vana* (nt *vanaisa*), *vanem* (nt *vanem vend*), *noorem* (nt *noorem õde*). Osa liitsõnu on lihtsõnade sünonüümid (nt *minia – pojanaaine, väi – väimees – tütremees, lell – isavend, sõtse – isaõde, käli* 'naise õde', *kälimees – naise õemees*). Lõuna-eestilist *sõsarapoega* ÕS-is pole. Kui sõnaga *õde* on ÕS-i järgi moodustatud 35 liitsõna *poolõest* kuni *operatsiooniõeni*, siis sõna *sõsar* sisaldub ainult liitsõnas *sõsarettevõte*. Peaaegu samasugust olukorda näeme *velje* puhul.

Kui 1950-ndail aastail hakati tähendusi komponentideks lahutama, siis nn komponentanalüüsi kirjeldamisel oli lemmiknäiteks just sugulussõnavara, kus liitsõnad peegeldavad loomulikku komponentideks jagunemist. Mida lisab sugulussõnade päritolu selgitamine eelnevale iseloomustusele? Sobiv on alustada meie tuttavast nelikust.

KÄLI on neljast kõige ulatuslikuma levilaga. Enamikus läänemere-soome keeltes on ta olemas (vadja *tšälü*, soome *käly*, isuri, karjala, lüüdi, vepsa *kälü*), kuid tähendus 'naiseõde' esineb ainult eesti sõnal. Nagu edasises näeme, on tähenduse teatud piirides teisenemine keelte sugulussõnadele iseloomulik.

Käli kuulub meie omasõnade (genuinse sõnavara) kõige vanemasse kihti, uurali päritolu sõnade rühma. Ta esineb enamikus soome-ugri ja samojeedi keeltes: mordva *kil* 'naisevend, naiseõde', udmurdi *kal'i* 'minia', komi *kel* 'minia', neenetsi *šél* 'lang', eenetsi *seri* 'lang', nganassaani *šalun* 'lang', selkupi *šel* 'lang'. Peetagu seejuures silmas, et

sõnaalguse *k-* > *s-* põhjasamojeedi ja *k-* > *š-* lõunasamojeedi keeltes. *Käli* esialgseks uurali kujuks on rekonstrueeritud *w*-liiteline **kälä-w*.

Samasuguse *w*-liiteni jõuame ka NADU puhul. Seegi on tuntud läänemeresoome keelte enamikus (vadja, soome, isuri, karjala *nato*, lüüdi, vepsa *nado*). Samuti võib varieeruda tähendus: 'mehe õde' ~ 'naise õde' (viimane on ka eesti murretes). Uurali algkeelde rekonstrueeriti kujul **nätj-w* või **nätä-w* tähendustega 'naisevend, meheõde'. Sugulaskeeltes leiame vasteiks lapi *nuodo* 'käli', mari *nudo* 'naise (mehe) noorem õde', neenetsi *nätü* 'naise või mehe noorem vend', kamassi *nado* 'lang, mehe või naise vend'.

Sugulussõnade seas on veel kolmas uurali algkeelde ulatuv *w*-liiteline sõna VÄI, esialgne vorm **wäji-w*, vasted enamikus uurali keeltes: vadja, soome, isuri, karjala *vävü*, vepsa *vävu*, mordva *ov*, mari *wəjə*, handi *wəj*, ungari *vő* (*veje-*), neenetsi *jij*, *wij*, eenetsi *bī* 'õemees', nganassaani *biŋi* 'väi', motori *mijugme* 'id'. Küsitav on, kas sellesse peresse kuuluvad ka udmurdi *vin* ja komi *von*, *wun* tähendusega 'vend'.

Väi paariline MINIA on samuti igivana päritolu uurali sõna, algsel kujul **miñä*, millel puuduvad vasted üksnes mordva ja mari keeles: liivi *mīha* 'minia, naise õde', vadja *mind'a*, *minjä*, soome *miniä*, isuri *minja*, *minni* 'minia, vennanaine, lellenaine', karjala *minja* 'minia, noorik', vepsa *mind*, *mind'*; lapi *männje* 'minia, noorema venna naine, käli, nõonaine, venna- või õepoja naine', komi *moñ*, *muñ* 'minia; käli; noorik', mansi *miñ*, *män*, handi *meñ* 'minia, noorema venna naine', ungari *meny* 'minia', varem ka 'mõrsja, noorik', neenetsi *meje*, eenetsi *mē*, *mī*, nganassaani *meni*, kamassi *meji*, motori *maene*.

See loend peaks olema heaks näiteks, kuidas mingi vana sõnatüvi on erinevais soome-ugri keeltes kuju muutnud.

Niisiis, meie nelikust on kaks sõna osutunud juba uurali algkeele sugulussõnade süsteemi liikmeiks. KÜDI seevastu piirdub läänemeresoome keeltega (vadja *tšütü*, soome, karjala *kyty* 'mehe või naise vend', isuri *kütü* 'id', lüüdi *küdü*, vepsa *küdu* 'id'). Sugulaskeelte vormidest selgub, et *küdi* varasem kuju oli **kütü*. Lõpul olev *-ü* võib olla liide. Rohkem selle sõna päritolust ei teata.

Ka neljas sõna NÄÄL on läänemeresoomeline sõna (vadja *nälä* 'naisevend', soome, isuri *näälä* 'naisevend, õemees', karjala *neälä* 'id'), mille levila kaugemale ei ulatu. On arvatud, et *nääl*, varasemal kujul **näälä* võiks olla **lä*-tuletis tüvest **nä-*, mis peaks olema samane *naine*-tüvega, ent päris kindel sellise seletuse suhtes ei saa olla.

NAINĒ on deminutiivne tuletis. *nainen koosneb *nai*-tüvest ja *-inen* liitest. Varases läänemeresoome algkeeles oli veel lihtsõna *naji, mille iga ulatub uurali perioodi. Uurali algkeelde on rekonstrueeritud vorm *näxi 'naine' (χ on tavaline *h*-laadne konsonant). Oldi pikka aega kõhkleva seisukohal, kas ühendada selle eesvokaalse tüvega läänemeresoome keeltes esinev tagavokaalne tüvi. Enamik sugulaskeeli viitab eesvokaalile: mordva *ni* 'naine, abielunaine', mansi *-nō* ainult sõnas *čüčə-nō* 'ema noorema venna naine', mansi *ni, nē* 'naine, abielunaine; emane', *näji, naj* 'proua, jumalanna, vürstinna', handi *ni, neŋ* 'naine, abielunaine', *näj* 'proua, jumalanna, vürstinna'; ungari *nő* 'naine', *né* 'abielunaine'; neenetsi *ñē*, eenetsi *nā*, nganassaani *nē*, selkupi *neä*, kamassi *nē, ne* ja motori *ne* 'naine, abielunaine'.

Naine pole üksnes sugulussõna ('abielunaine'), vaid ka bioloogilise soo tähistaja. Ungari keeles on tüve vokaali varieerides nende mõistete tähistused lahus hoitud. Mitmes läänemeresoome keeles on abielunaise jaoks võetud kasutusele hoopis teine sõna: soome, isuri, karjala *vaimo*. Ajaloost mäletame, et eesti keele vanemas pruugis olid *mõisa vaimud* teolised (enamasti naised). Selline tähendusemuutus oli läänemeresoome keeltes kindlasti hilisem uuendus, sest *vaim* oli esialgu hingamisega seotud sõna ja päritolult tuletis *waj-ma 'hingetõmme', mille tüvi esialgselt *wajji 'vaim, hingamine' lähtub uurali algkeele verbist **wajji-* 'hingama'.

Tulgem tagasi *naine*-sõna päritolu juurde. 1980-ndail aastail esitas soome nimekaim etümoloog Jorma Koivulehto sõnale *naine* laenuetümoloogia, väites, et tegemist on indoeuroopa laenuga uurali algkeelde. Indoeuroopa algkeele **g^uneh₂* oleks laenudes andnud uurali *näxi. Siin on kõigepealt probleem selles, et uurali *x*-le on seatud vastama indoeuroopa larüngaal *h₂*, ent larüngaalide teoorias pole uurijad kaugeltki ühel meelel. Teiseks, pikka aega on olnud fennougristikas teesiks, et indoeuroopa laenud ei ulatunud uurali algkeelde, vaid tulid mõnevõrra hiljem soome-ugri omasse. Viimasel ajal on just mõned soome keeleteadlased näidanud, et uurali algkeeles on kümnekond indoeuroopa laenu. Kui eespool esitatud etümoloogia paika peab, siis on meie *naine*-sõna seltsilised kreeka *gynē* (vrd *günekoloogia*), vene *жена*, inglise *queen* ja rootsi *kvinna*.

Sugulust ja bioloogilist sugu tähistab ka MEES. *Naise*ga võrreldes on see kaunis noor sõna, üritused teda vanade soome-ugri tüvede hulka paigutada ja sõnaga *madjar* ühendada on ammu lakanud. Tal on vasteid üksnes läänemeresoome keeltes. Kujult on *mees* üpris erandlik,

tema lõpul pole kunagi olnud vokaali. Ka soome keeles, kus vokaal on tavaliselt sõna lõpul säilinud, on ikkagi *mies*, see peaks osutama, et -s on liide; peale selle on vokaaltüvi *mehe-*, taas erandlik nähtus. 1995. aastal esitas Tiit-Rein Viitso sõnale *mees* germaani laenu etümoloogia, väites, et **mēs* < germaani **mēga-z*, mille järglased on vanapõhja *mágr* 'abielu kaudu meessugulane', vanainglise *mæg* 'sugulane', gooti *mēgs* 'väimees'. Aasta hiljem ilmunud germaani laenude sõnaraamatus on etümoloogide otsus: vaevalt küll germaani laen, sest eeldab erandlikku asendust: germaani *g* → läänemeresoome *ɣ*, ning germaani sõna enda päritolu on tume. Mõned aastad varem oli Jorma Koivulehto pidanud ka *mees*-sõna indoeuroopa laenuks (indoeuroopa *-ghmē(n)*) (järglased gooti *guma* 'mees', vanapõhja *gumi*), ent seegi seletus pole veel laia tunnustust leidnud.

Nii põhiliste sõnade laenudeks tunnustamisega on kerkinud küsimus, kas niisuguseid sõnu üldse laenati. Selliste sõnade hulka kuuluvad ka *vesi*, *tooma*, *viima*, *tegema*. Võidi küll laenata, kõik sõltus sellest, kui tihedad olid naaberrahvaste kontaktid. Sugulussõnad rändasid ühelt hõimult teisele naiste kaudu, kes olid lastele peamised keeleõpetajad.

Kui *mehe* ja *naise* etümoloogia puhul jääb kahtlusevari, siis ei kahelda selles, et näiteks TÛTAR on balti laen. Sõna on tuntud kõigis läänemeresoome keeltes ja ka lõunalapi keeles. Varemas läänemeresoome algkeeles oli **tüktäri*, mis laenati balti algkeelest (leedu keeles praegu *duktẽ* (*dukter̃s*), vanapreisi keeles *dukti*). Tegemist on igivana indoeuroopa sõnaga, võrdle vene *дочь* (genitiiv *дочепу*), saksa *Tochter*, vanapõhja *dóttir*, kreeka *thugatēr*, pärsia *duxtar*. Muide, eraldi balti laen on ersamordva *tejt'er*, mokšamordva *št'ir* 'tütar, tütarlaps'.

Mingit järjekindlat laenamist muidugi märgata pole, sest POEG on vana soome-ugri sõna, tõsi küll läänemeresoome **poika* on tuletis **poj-ka* ja soome-ugriline on sellele aluseks olnud **poji*, mille sugulased on komi ja udmurdi *pi*, ungari *fi*, *fiú*; handi *päy* ja mansi *püw*. Seegi sõna märgib enamikus keeltes nii poega kui poeglast ja nõnda on see esialgugi olnud. Vist küll sulaspoisi kaudu on läänemeresoome sõna laenatud naaberkeeltesse: rootsi *pojke* 'poiss', läti *puika* 'poiss' (lätist edasi leedu *pūika* 'seltsiline'). Asjaarmastajate poolt mõnikord sugulaseks peetud inglise *boy* sellesse seltskonda ei kuulu, vaid pärineb normannidelt (vanaprantsuse *embuier*).

Vana, uurali algkeelde ulatuv omasõna on ka LAPS, kuid kummalisel kombel näikse ta sugulussõnaks saanud olevat alles läänemeresoome

keeltes. Uurali algkeele **lip̄si* tähendas hälli, kandekorvi (mordva *lav̄s* 'häll', mari *lep̄š* 'id', neenetsi *jebts* 'häll', eenetsi *litšo* 'id', nganassaani *lāpsə*, selkupi *t'ops* 'häll', kamassi *t'epsū* 'id'). Läänemeresoome sõnale on üpris lähedane nganassaani *lāpsaka* 'laps', mis on tuletis hälli märkivast sõnast.

Eespool käsitletud leidnud *tütre* kõrvale on balti keeltest laenatud ka SÕSAR, mis on olemas kõigis läänemeresoome keeltes ja mille baltipoolseks lähtekujuks oli *sesor (leedu *sesuō*, genitiivis *seseřs*) ja millel on sugulasi paljudes indoeuroopa keeltes, nt vene *cecmpa*, saksa *Schwester*, inglise *sister*, ladina *soror*, kreeka *éor*, vanaiiri *siur*. Ka mordva *sazor* 'noorem õde, venna- või õetütar' ja mari *šužar* 'noorem õde, vanema venna või õe tütar' kuuluvad sellesse peresse, kuid on laenatud vanairaani keelest. Sõnast *sōsar* moodustati läänemeresoome poolel deminutiivne, vähendav tuletis *ses-ei, hiljem *sets-ei*, kust pärineb lõunaeestiline SÕTSE 'isa õde', enamikus läänemeresoome keeltes on ta säilitanud tähenduse 'õde', näiteks vadja *sese* 'vanem õde', isuri *sisoi* 'õde', soome *siso*, *sisko*; lüüdi *tšid'žo(i)* 'õekene; vanem õde', vepsa *tšizoi*.

Millegipärast asendus ainult Põhja-Eesti murretes *sōsar* uuema sõnaga ÕDE, mille päritolu on olnud raskesti seletatav. On võimalik, et ta pärineb eespool käsitletud sõnast *sõtse*; sel puhul eeldatakse küll mitut ebataolist asendust: *sõtse* → *hõtse ja *hõtse → *hōde, mis on tundunud isegi selle autorile Julius Mägistele liiga julgena. Ega teisedki seletuskatsed pole paremad: ühendamine sõnaga *heisi 'õis', tüvi *heite- või sõnaga *eitei (soome *äiti* 'ema', eesti *eit*).

Torkab silma, et VEND esineb samuti üksnes Põhja-Eesti murdealal ja puudub lähisugulaskeeltes. Selle sõna päritolu vaagimine pole veel andnud kindlat tulemust. Soome murdeis olev *venta* tähendab sõpra ja peaks olema eesti laen. Pikka aega arvati, et mõlemad on rootsi laenud (rootsi *vän* 'sõber'), mis polnud eriti usutav. Mõni aeg tagasi osutas Tiit-Rein Viitso, et *vend* on laenatud balti keelte eelkäijast nagu *tütar* ja *sōsargi*, kuid see polnud esialgu sugulussõna, sest leedu *beñdras* tähendab 'ühine' ja läti *beñdrs* 'seltsiline'. Keerulisemaks teeb olukorra veel see, et sama balti sõnapere on soome etümoloog Jorma Koivulehto pidanud meie *pōdra* (varem *pentra) lähteallikaks, tuues tähendusmuutuse paralleeliks lapi sõna *goddi* 'põder', mis pärineb varaläänemeresoome sõnast *kunta/*konta* esialgse tähendusega 'jahiliste hulk'. Niisiis, meie kirjakeele põhivarra kuuluvate sõnade *õde* ja *vend* algupära on jäänud seni segaseks.

Sõsara paariline VELI (velje), mis on olemas kõigis läänemeresoome keeltes ja lapi keeles (*vielja*), varem isegi Põhja-Eesti murretes (asendati *vennaga*). Pakutud etümoloogiatest näikse kõige sobivam olevat germaani laenu võimalus, < germaani *svelijō, võrdle vanapõhja *svilar* 'langud, õdede mehed'. Häälikuliselt sobiks paremini balti *veljē, kuid tähendus 'surnu hing' jääb liiga kaugeks.

Milleks oli Põhja-Eesti murdeisse vaja uusi sõnu *vend* ja *õde* varasema *velje* ja *sõsara* asemele? Sellele vastata pole lihtne. On arvatud, et võib-olla *veli* ja *sõsar* tähistasid vanemat venda ja vanemat õde, *vend* ja *õde* aga nooremat venda ja õde.

Germaani laen on ka abielu kaudu saadud sugulasi, eriti naise vanemaid tähistav LANGUD. Germaani algkeelne lähtevorm on olnud *ga-langa, hiljem vanaülemsaksa keeles *gilang* 'sugulane' ja **bi-langa-*, vanasaksi keeles *bilang* 'sugulane'. Üldisem tähendus 'abielu kaudu sugulane' on omane ka teistele läänemeresoome keeltele, kusjuures soome keeles *lanko* eeskätt abikaasa vend või õemees, karjala *lanko* eeskätt õemees.

Laenude hulka tuleks veel lisada NÕBU, mida peale eesti keele (eriti läänemurde) tunnevad üksnes soome (*nepaa*) ja lapi keel (*næppe* 'mehe venna või õe laps'). Sõna on osutatud balti laenuks. Varasema läänemeresoome algkeele *nepoda < balti (vanaleedu *nepotis*, *nepuotis*, *nepatis* 'lapselaps, venna või õepoeg', leedu *neptė* 'poja- või tütre tütar'). Seegi on igivana indoeuroopa sugulussõna (vrd saksa *Neffe* 'venna- või õepoeg', vanaindia *napāt* 'lapselaps'). Meil on sugulusaste järgu võrra kaugemale nihkunud: 'õe-, vennapoeg' → 'onu-, tädilaps'.

Nagu juba sõtse ja *naine* puhul ilmses, võib sugulussõna olla moodustatud deminutiivse liitega. Deminutiiv on algupäralt ka ONU, varem *en-oi, mille alussõnaks on *enā 'suur'. Ka soome ja isuri keeles tähendab *eno*, *enoi* just ema venda, lapi keeles *æno* onu, meessugulast, (mehe) õe last. Esialgu tundub küll üllatavana, et sugulussõna pärineb *enam* keskvõrde tüvisõnast, ent meenutagem, et saksa keeles on ju *Großvater* 'vanaisa' *Großmutter* 'vanaema'. Eesti keele vanades (XVII sajandi) sõnastikes on *Unnu Issa* 'vanaisa' ja *Wanna unnu Emma* 'vanaema'.

Meie lähemates sugulaskeeltes võib sõna *äijä* tähendada ka 'suur, palju'. Eesti keeles on ÄI 'meheisa, naiseisa', Põhja-Eesti idaosas ka 'vanaisa'. Sõna ennast on peetud vanaks omasõnaks, soome-permi algkeele *äijä 'vanaisa'. Siin on vastupidiselt *onule* tähendus 'suur' hilisem, nagu ka soome *iso* 'suur' on hilisem tuletis sõnast *isä*. Äia

kaugeimad vasted on udmurdi *aji* 'isa; isane', komi *aj* 'isa; vanamees', *ajka* 'äi; abielumees' ja lapi *áddjá* 'vanaisa; vanamees; vanaonu; äike'. Muide, eesti *äike* on deminutiivtuletis sõnast *äi*, mille esialgne tähendus 'vanaisa' on peale idamurde olemas ka vadja ja isuri keeles ning soome murretes. Vanemat meessugulast märkivad sõnad kalduvad tähistama ka vana meest (soome *äijä* on eeskätt 'vanamees, rauk'). Tegelikult uurali algkeeles olnud äia nimetus eesti keeles puudub, kuid on säilinud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes: soome, karjala *appi*, vepsa *ap*, samuti lapi *vuop'pâ*, handi *up*, ungari *ipa*.

Sugulussõnadest moodustati hõlpsasti deminutiive, näiteks eesti *poeg*-sõnast *poju*, *pojukene* (vadja *pojo*, soome *pojukka*, *poju*, *pojut*, isuri *pojukkain*. Deminutiiv on ka meie *poiss* (← *poi-ssi*), vadja *pois(s)i*, soome *poitsu*, *poitsi*, isuri *poissi*, liivi *pois* (kust läti *puisis*, leedu *puišis*), mis sugulust ei osuta. Samamoodi on *tüdruk* (*tüttär-ikkoi) deminutiiv sõnast *tütar* (ka vadja, isuri *tütterikko*, *tüttärikko*), mõnevõrra teisiti moodustatud on vadja, soome, karjala *tüttö*, isuri *tüttöi*, vepsa *tütei*.

Mitu olulist sugulussõna on päritolult lastekeele moodustised. Alus- tagem isa venda tähistavast LELLEST, mis on eriti omane Lõuna-Eesti murretele ja ilmne väikelaste või nende hoidjate sünnitis, saadud silbi korduse teel: **le(l)-le*. Sama moodi on saadud ka mordva *l'ela*, *l'al'a* 'isa noorem vend'. Nii *onu* kui *lell* on hilisemad moodustised, igivana onu tähendanud sõna *setä* on veel soome keeles ja ta kaugem vaste on selkupi *tšetšeka* 'onu'. Kuusalu rahvalauludes on ta kirja pandud *sedi* kujul.

Algselt lastekeelne sõna on olnud ka ÄMM 'mehe või naise ema', sama tähendusega ka vadja ja isuri keeles, liivi *äma* tähendab aga ema. Soome keeles on *ämmä* tavaline tähendus 'vanaema, vana naine'. Igivana, uurali aegade ämma nimetus on veel säilinud põhjapoolsetes läänemeresoome keeltes, näiteks soome *anoppi*, uurali algkeele *inappi on tegelikult liitsõna: *ina 'ämm ja *jppi 'äi'. Samojeedi vasted tähendavad hoopis äia.

Lastekeelest on pärit ka läänemeresoome keeltele omane TÄDI, siin on taas tegemist silbikordusega, samal viisil on moodustatud mordva *täd'ä* 'ema'. Tõenäoliselt pärineb laste ja nende hoidjate keelest ka keskne ja põline sõna EMA, juba uurali algkeeles kujul *emä 'ema'. Sugulussõnana esineb ta uurali keelkonna levila mõlemas servas: läänemeresoome keeltes ja samojeedi keeltes. Ungari *eme* tähistab kas emast looma või kitsamalt emist, lapi keeles kohtame seda tüve tule- tises *æmest* 'sünnist saati; alati'. Keeleteaduses on saanud teesiks, et

vanu keelenähtusi, vorme, sõnu leitakse sageli just keele või keeltepere servaaladel, kuna keskosas need on kaduma läinud.

Enam märkivaid ekspressiivse värvinguga sõnu on hõlpsasti naaberkeeltest laenatud. Näiteks soome *äiti*, eesti EIT pärineb juba germaani algkeelest (*aiBin 'ema') ja tähendab põhjaeesti lääneosas ka 'ema', olles paariliseks sõnale *taat*, samuti lõunas Võru murdes *äidi*, *äide*, *äde* 'ema, eit'. Hiljem oleme alamsaksa keelest üle võtnud sõna MEMM (keskalamsaksa *memme*) ja veelgi hiljem saksa keelest MAMMA. Sakslaste *Mamma*, *Mama* saadi omakorda prantsuse keelest, viimase *mamma*, *maman* on romaani keeltele iseloomulik lastekeelest pärinev sõna, millele lähedased on ladina *mamma* 'rind; udar; nisa' ja kreeka *mamma* 'emarind'. On ju teada, et *m* on esimesi lapse õpitud kaashäälikuid. Silbikorduslik on ka NÄNN, mulgi murdes 'ema', mujal Eestis 'vanaema', teistes läänemeresoome keeltes 'nisa; (naise)rind; udar'.

Ootuse vastaselt pole ISA juba välimuselt lastekeelset algupära. Ta on levinud paljudes soome-ugri keeltes: lapi *æčče* 'isa', mari *iza* 'vanem vend, isa noorem vend', mansi *äs* 'emaisa', ungari *ős* 'esiisa; igivana', varem siiski 'isa'; ja oli olemas juba soome-ugri algkeeles (*isä); natuke erinev häälikuliselt on samojeedi keelte *äjsä, mida on raske otseselt eelnevaga ühendada.

Hiljuti näitas soome germanist Jorma Koivulehto, et soome-ugri *isä peaks olema indoaarja laen. Laenu lähtesõnaks on indoaarja *isā 'isand, perekonnapea' (vanaindia *īs-*, akusatiiv *īsam* 'isand, perekonna pea'). Koivulehto läheb veel kaugemale ja väidab, et senini tuletiseks peetud *isand* on hoopis iraani laen (vanaindia *isana* 'valitseja, isand'), algselt partitsiip verbist *īs-* 'valitsema, peremees olema'. Sõna *emand* moodustati hiljem läänemeresoome keeltes *isanda* eeskujul. Eelnevat toetavat ka asjaolu, et liide *-ntä* piirdus läänemeresoome algkeeles nende kahe sõnaga.

Nii nagu *ema* puhul, nii on ka *isa* kõrval mitu lastekeelest pärinevat sünonüümi. Tuntuim neist on TAAT, ka liivi *tōti* 'isa', vadja *tātto*, *tātta* 'isa', vepsa *tat*, *tata*, *tatōi* 'isa'.

Sama algupära on ÄTT (ka *att*) 'vanaisa, isa, vana mees'. Lastekeelsele päritolule osutab seegi asjaolu, et sarnaseid sõnu leiame erinevais keeltes: soome *ätti*, mordva *a'ta*, mari *e'tä*, udmurdi *ataj*, mansi *ätti*, handi *äti*, ungari *atya*, saksa *Atte*, *Ätti*, gooti *atta*, kreeka, ladina *atta*, tatari *ätä*, türgi *ata*, vene *omey* jne.

Oma algupäralt lastekeelne on ka PAPA, eesti keeles küll üpris hiline saksa laen (juba Jannsenil 1850 „Sannumetojas”). Saksa sõna

pärineb prantsuse keelest, prantsuse *papa* on laen hilisladina sõnast *pāpa* ja see omakorda kreeka sõnast *páp(p)as*, mis peaks siis pärinema otse lastekeelest.

Muide, kreeka sõnaga hakati hiljem tähistama piiskoppi, patriarhi. III sajandi Roomas sai sõnast *pāpa* piiskoppide, abtide tiitel, hiljem nimetati kõige ülemat piiskoppi *pāpa pontifex*, siit tuleneb hilisladina *papes* 'paavst', mis keskalamsaksa *pawest* kaudu jõudis meieni lõpuks *paavstina*.

Kirjakeeles on tavapärase liitsõna *vanaisa* sünonüümiks seatud VAAR, mis võib ka tähendada vanameest. Pärit on ta Põhja-Eesti murrete lääneosast ja kirderanniku murdest ja on neis eestirootsi laen, võrdle eestirootsi *far* 'isa, vanaisa', rootsi *far, fader* 'isa', mis on põline indoeuroopa keelte isa märkiv sõna. Eesti keelde on ta jõudnud mitmel kujul: alamsaksa keelest saadi VADER 'ristiisa, ristiema', ladina ja saksa keelest PAATER, varasemas rahvakeeles ka tähenduses 'meieisapalve' (isegi *kass loeb paatrit* 'laseb nurru') ja 'roosikrants'. Kirjakeeles on *vaari* kasutatud ka liitsõnades *vaarisa* 'vanavanaisa' ja *vaarema* 'vanavanaema'.

Vaaril on ka paariline MOOR 'eit, (harvemini) ema', kuid mitte 'vanaema' nagu soome *muori*, päritolult samuti eestirootsi laen (eestirootsi *mor, rts mor, moder* 'ema') ja igivana indoeuroopa sugulussõna, mida on eri allikatest mitu korda eesti keelde laenatud. Saksa keelest saadi *mutt* 'eit', *mutter* (saksa *Muti, Mutter*), aga ka *mutter* (mutri) 'krüvimutter' (sks *Mutter(schraube), Schraubenmutter*).

Vanemast kirjakeelest leiame veel ühe *isa* sünonüümi. 1660. aasta Gösekeni sõnaraamatus on „Vater (pater) Issa, Taat, Kouw”, „An herr, wanna Kouw, Suur Issa”, „Gros Vatter Issa issa, wanna kouw”. *Kouw* on tänapäevane KÕU, praegu tähenduses 'äike, pikne', mis veel XVIII sajandi algul Vestringi sõnaraamatus oli kujul *kouk* 'Der Donner'. Murdesõnastik varasemat tähendust ei näi tundvat. Küll aga on Andrus Saareste mõistelises sõnaraamatus viidatud, et *vana kõu* oli tuntud Harju- ja Virumaal tähenduses 'vanataat, vanamees', Vaivara murrakus kujul *kouksu*, Wiedemanni sõnaraamatus tähendab Tartumaal *kõuk* 'isikut või olendit, kellest põlvnetakse'. Rahvalaulud tunnevad sõna *kõvekene*. *Kõuk* on tuntud ka soome keeles kujul *koukko* 'kummitus; karu, hunt, kiskja; täi; kogukas inimene'. Sõna on peetud enamasti balti laenuks: *kouka, *koukka < balti (leedu *kaũkas* 'haldjas; käabuslik', läti *kauks* 'haldjas', vanapreisi *cawx* 'kurat'). Niisiis sugulussõnaks on *kõu(k)* saanud alles eesti keeles.

Tulgem tagasi algul kõne all olnud nelja sugulussõna juurde. Laiema keeleajaloolise analüüsi põhjal on selge, et need on olnud omased varasemale läänemeresoome sugulussõnade süsteemile, kaks nendest (*käli*, *nadu*) olid olemas juba soome-ugri keelte ajaloo silmapiiri lähedal paikneva uurali algkeele sugulussõnade peres. Soome-ugri keelte sugulussõnade süsteemid on läbi aegade muutunud. Vanemaid sõnu on asendatud uuemate laensõnade, tuletiste, lastekeelsete moodustiste ja liitsõnadega. Iidsest süsteemist on kõige paremini säilinud need, mida läks kõnes tihti vaja, mille abil tavatseti moodustada tuletisi ja liitsõnu.

Kui me tahame väärtustada eesti keele omapära, iidset soome-ugrilist laadi, siis me ei peaks *näälü-* ja *küdi-*taolisi sõnu kirjakeelest välja jätma. Keele rikkus seisneb ka tema käsutuses oleva sõnavara rikkuses, sünonüümide rohkuses ja mitmepalgelisuses. Haruldasemaid sõnu tuleb osata kasutada, kasutada nii, et konteksti kaudu saab kuulajale-lugejale mõistetavaks ka sõna tähendus. See aga sõltub juba kõneleja-kirjutaja suhtumisest oma emakeelde.